

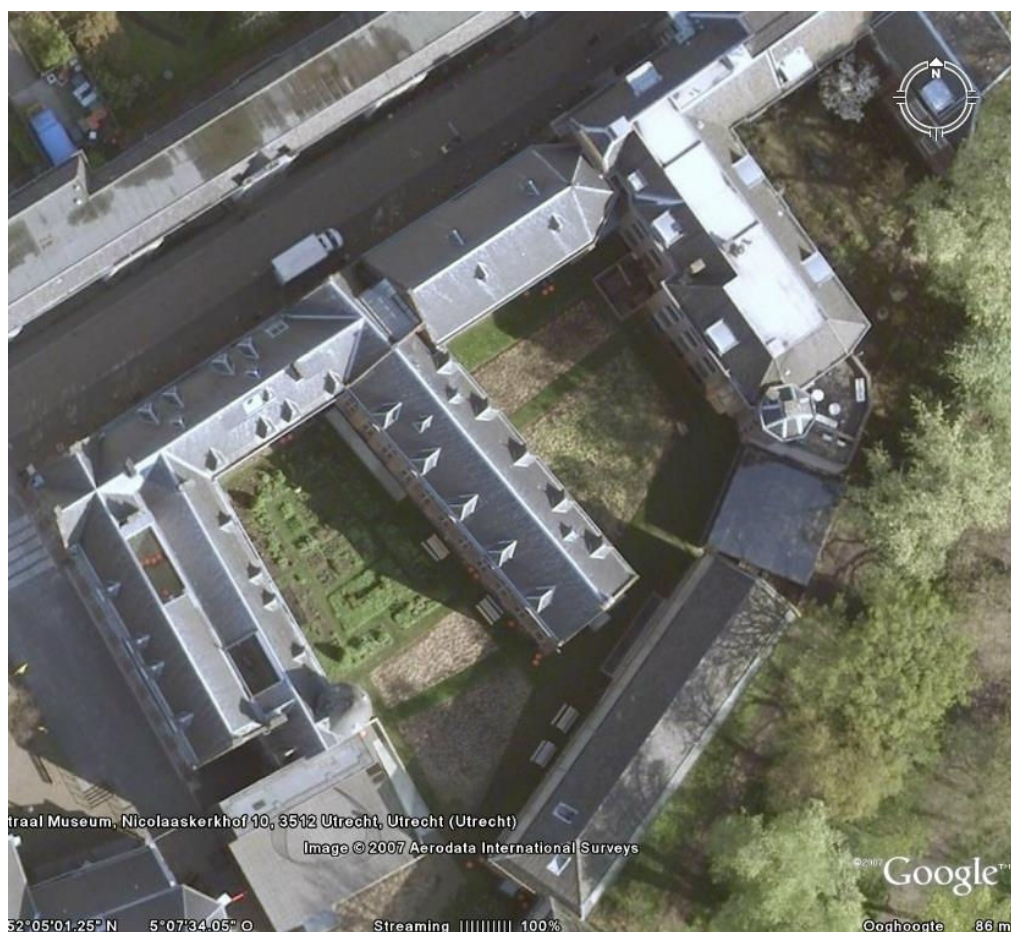
**'KLOOSTERTUIN' VAN HET CENTRAAL
MUSEUM IN UTRECHT: WAARDESTELLING
EN AANBEVELING**

WAARDESTELLING ‘KLOOSTERTUIN’ CENTRAAL MUSEUM

1. Inleiding

Het Stedelijk Museum (voorloper van het Centraal Museum) is in 1838 geopend op de zolder van het stadhuis en vanaf 1921 als Centraal Museum gehuisvest in het voormalige Agnietenklooster. Dit werd in vroeger tijden bewoond door de reguliere orde van de kanunnikessen van St. Augustinus en van 1674 tot 1970 gebruikt als stadskinderhuis. Het gebouw werd enige jaren voor de opening als museum gerestaureerd en met enige neogotische vleugels uitgebreid door de stadsarchitect F. J. Nieuwenhuis. In 1921 wordt de stedelijke collectie van het stadhuis samengevoegd met de collectie van het Utrechtse Genootschap Kunstliefde, het Provinciaal Utrechts Genootschap en de verzameling kerkelijke kunst van het Aartsbisschoppelijk Museum (ABM). Vanaf die tijd heeft men in het museumcomplex ook een tuin ingericht, die enerzijds het beeld van een 15de eeuwse kloostercomplex moest completeren en tegelijkertijd ruimte bood aan een buitenexpositie van oude gevelstenen. Het oude klooster is gebouwd omstreeks 1420, terwijl de kapel uit 1512-1516 dateert.

De situatie van de ‘kloostertuin’ en van de kapeltuin van het Centraal Museum anno 2007. Noorden boven.

Deze ‘kloostertuin’ bestaat nog steeds, alhoewel weinig bezoekers van het museum de bedoeling ervan nog zullen begrijpen. De tuin is voor bezoekers geopend, maar er zijn weinigen die de weg naar de tuin kunnen vinden, omdat men er ook niet toe wordt uitgenodigd. Het onderhoud wordt door één vrijwilliger gedaan. Gezien de staat waarin de tuin verkeert, is dit beslist te weinig. Dit is de reden dat men zich beraadt over de toekomst van de tuin en zoekt naar een betere oplossing¹. In deze context

¹ Nadat deze waardestelling was opgemaakt, kwam er nog een brochure over de tuin tevoorschijn, geschreven in opdracht van het Centraal Museum. Auteurs Mieke Frietman en Ada Roest. Titel: *De “Middeleeuwse tuin”*. Utrecht, 1988. Deze tekst geeft op een aantal punten een aanvulling op dit document, maar geeft geen enkele aanleiding om de strekking van dit betoog of de waardestelling of de aanbeveling te herzien.

heeft de directie van het Centraal Museum het Bureau Oldenburgers Historische Tuinen (zie www.historischetuinen.nl) gevraagd een waardestelling van de tuin te maken gepaard gaande met een aanbeveling voor de toekomst van de tuin.

2. Is de ‘kloostertuin’ van het Centraal Museum wel een kloostertuin?

In de vroeg-16de eeuwse kapel en in de zaal boven de middeleeuwse refter van het voormalige Agnietenklooster (of te wel het nieuwe Centraal Museum) werd tussen 1921 tot 1979 de verzameling kerkelijke kunst van het Aartsbisschoppelijk Museum ten toon gesteld (later verhuisd naar het museum Catharijneconvent). De collectie bestond vooral uit schilderkunst uit de Late Middeleeuwen en kerkelijke beeldhouwkunst. Het nieuwe museumcomplex beschikte vanaf 1921, nadat ook de neogotische aanbouw was voltooid, over twee buitenruimten. Een daarvan werd ingericht als ‘kloostertuin’, en tegelijkertijd als expositie van gevelstenen². De andere kreeg meer het uiterlijk van een pandhof of kruisgang, hoewel hier geen sprake was van een kloostergang, maar wel van drie gevels die een ruimte afsluiten, zodat men kan denken aan een claustum.

In Het Utrechts Archief zijn een aantal oude foto’s aanwezig waarop de ‘kloostertuin’ en het pandhof zijn te zien, gefotografeerd in 1925, 1927, 1929, 1956.

Op de foto uit 1925 is het pandhof grenzend aan de kapel te zien; deze bestond toen uit een rechthoekig grasstuk met een piëdestal in het midden en een schelpenpad rondom.

De foto’s uit 1927 tonen ons heel duidelijk de ‘kloostertuin’ in zijn gedaante zoals deze tot voor kort heeft bestaan, met zodenbank, plantenbedden, enkele vormbomen, een robuust hek rond de tuin, daarbuiten een schelpenpad en aan de voet van de gevelwanden een klinkerpaadje. Achter het binnen het hek omsloten tuintje (hortus conclusus) was een boomgaardje. Hek en boomgaard zijn nu verdwenen; de schelpenpaden zijn in graspaden veranderd..

Deze ‘kloostertuin’, westelijk van de refter gelegen, is naar men wel zegt, geïnspireerd op enkele schilderijen die toen in de tentoonstellingszaal boven de refter hingen. Het waren verschillende schilderijen, voorstellende Maria met Kind, gezeten in een hortus conclusus, op een zodenbank, voor haar een grastapijt en achter haar een rozenhaag.

Van een dergelijk schilderij is ook een foto in Het Utrechts Archief aanwezig³, een schilderij van een onbekende meester, gedateerd tussen 1490 en 1499, voorstellende Maria met Kind, in een stralenkrans, vóór een rozenhaag. Men zou kunnen zeggen dat wat wij nu de ‘kloostertuin’ noemen, eigenlijk een ‘vertaling’ is van één of enkele schilderij(en), die tot 1979 in de ABM-zaal van het Centraal Museum hingen en daarna zijn verhuisd naar het Catharijneconvent.

² Het exposeren van gevelstenen en grafstenen en andere architectuur-elementen zoals poorten, hekwerken, tuinbeelden etc. was gebruikelijk vanaf het midden van de 19de eeuw. Denk bijvoorbeeld aan de gevelstenen ingemetseld in het ‘Zwitsers Chalet’ in de moestuin van Kasteel Keukenhof, aan de tuin van het Rijksmuseum (ontwerp van P.J.H. Cuypers) en de gevelstenen-wand van het Amsterdams Historisch Museum.

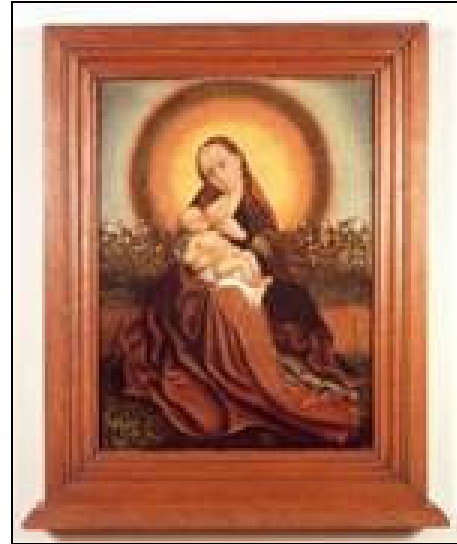
³ ABM-Catalogusnummer 121491

WAARDESTELLING 'KLOOSTERTUIN' CENTRAAL MUSEUM

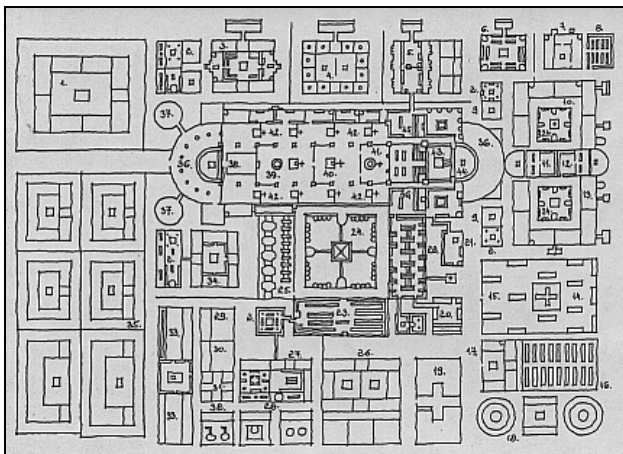

Opstelling schilderijen ABM in zaal boven refter,

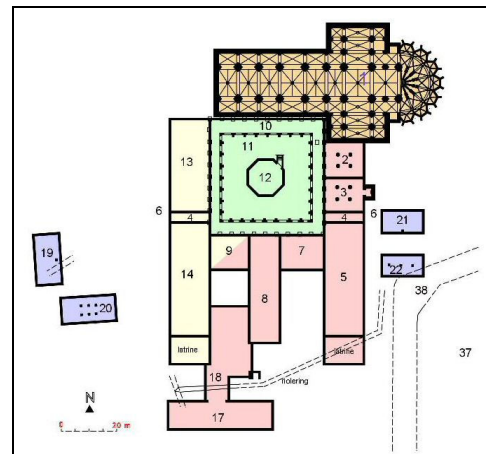

Maria op de zodenbank, in hortus conclusus, 1490-1499. Paneel. Eind 15de eeuw. Coll. Catharijneconvent (vroeger ABM)

Heeft deze weergave van een geschilderde middeleeuwse tuin nu ook werkelijk de karakteristieke kenmerken van een middeleeuwse kloostertuin (in de Nederlanden) en mogen we in geval van de tuin van het Centraal Museum van een kloostertuin spreken?

Plattegrond Kloostercomplex Sankt Gallen (Zw.). 820 A.D. Noorden boven.

Reconstructie Plattegrond Kloostercomplex Aduard, 2002. Noorden boven.

We kennen plattegronden van kloostertuinen, die het ideaalplan voorstellen van het benedictijner klooster Sankt Gallen en van de cisterciënzerabdij van Aduard.. Op beide plattegronden is sprake van een pandhof ten zuiden van de kerk(en) en op de plattegrond van Sankt Gallen zien we bovendien (noord-zuid georiënteerd) plantenbedden liggen.

Klooster Sankt Gallen (Zwitserland) bewaart de oudste plattegrond van een kloostercomplex. Het hele kloostercomplex is hierop afgebeeld, te weten kerk, novicenkerk, cellen, dienstgebouwen etc. en verschillende tuinen zoals de kruidentuin (herbularius) achter het huis van de arts (rechts boven in de hoek), de moestuin achter het huis van de tuinman (rechts onder), de boomgaard annex begraafplaats (daarboven) en drie pandhoven, te weten ten zuiden van de hoofdkerk en ten noorden en zuiden van de novicenkerk. De moestuinen en kruidentuinen zijn ingedeeld in langwerpige plantbedden. Op de oorspronkelijke plattegrond (getekend omstreeks 820 n. Chr.) is te lezen welke planten (kruiden, groenten, bomen) er geteeld werden. We tellen 16 geneeskruiden, 18 verschillende soorten groenten en 13 soorten vruchtbomen.

WAARDESTELLING ‘KLOOSTERTUIN’ CENTRAAL MUSEUM

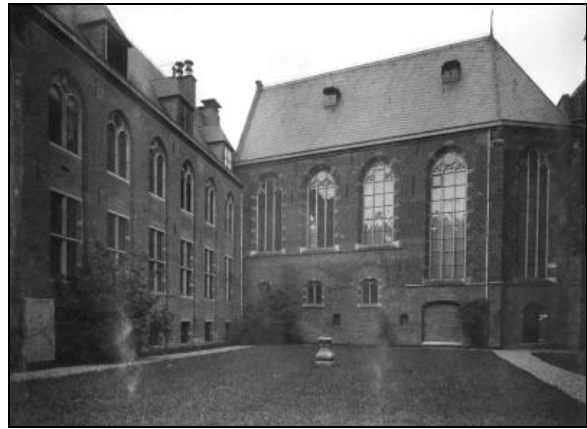
Klooster Aduard werd in 1192 gesticht. Men neemt aan dat het hele abdijcomplex is gebouwd volgens het ideaalplan van de cisterciënzers⁴, dat veel overeenkomst vertoont met het plan van de benedictijner monniken in Sankt Gallen. De hoofdkenmerken hiervan zijn het koor van de kerk dat naar het oosten wijst en het vierkante pandhof ten zuiden van het schip van de kerk.⁵ Midden in het pandhof is in het geval van Aduard een achthoekig bassin / bron getekend. Op het ideaalplan is aan de oostzijde van het kloostercomplex, buiten de muur, een lange boomgaard getekend. Dat is een duidelijk verschil met de boomgaard binnen het kloostercomplex op het plan van Sankt Gallen.

Karakteristiek voor een kloostertuin is dus een pandhof of kruisgang, langwerpige groenten- en kruidenbedden, een boomgaard en een begraafplaats, soms gecombineerd met de boomgaard.

In het geval van het Agnietenklooster in Utrecht hebben we, na de restauratie uit 1916-1921, te maken met twee tuinen, een ten oosten van de refter en een ten westen ervan. Afgaand op de foto's uit 1925 en 1927 heeft men ten zuiden van de kapel een pandhof of kruisgang willen maken rondom een grastapijt (mogelijk met madeliefjes en lelietjes van dalen) en een centraal element en heeft men de tuin ten westen van de refter, zoals gezegd, in een ‘levend schilderij’ van een hortus conclusus willen veranderen.

Links: ‘kloostertuin’, ten westen van de refter, 1929. Coll. HUA.

Rechts: ‘pandhoftuin’ ten oosten van de refter, grenzend aan kapel, 1925. Coll. HUA.

3. Is de ‘kloostertuin’ bij het Centraal Museum nu een hortus conclusus (Maria-tuin) of een viridarium (lusthoftuin)?

De hortus conclusus is een begrip in de schilderkunst en symboliseert in de christelijke middeleeuwen de maagdelijkheid, de onaantastbaarheid en de zuiverheid van Maria. Het hek rondom de tuin bewaakt haar maagdelijkheid. Een dergelijke tuin kwam in werkelijkheid in kloostertuinen niet voor, maar deze tuin is zeer gelijkend aan een middeleeuws viridarium of lusthof bij kastelen.

De architectuur van de hortus conclusus is hetzelfde als die van een lusthof. Deze ligt binnen de weermuur van een kasteelcomplex, tussen de versterkte woning en die muur, of op de voorburcht.

Deze tuin is het domein van de kasteelvrouwe en haar gezelschap.

De monnik Albertus Magnus (1193-1280) schrijft in het zevende boek van zijn *De vegetabilibus: de mutatione plantae ex silvestritate in domesticationem* (over het in cultuur brengen van planten) hoe een lusthof (viridarium) aangelegd en beheerd dient te worden. De wetenschapper Petrus Crescentiis

⁴ Zie ideaalplan van een cisterciënzer klooster in *Een monnikenwerk. Reconstructie van het middeleeuwse kloosterscriptorium. Case study: de laatmiddeleeuwse scriptoria van Ter Doest en Herne*, door Thijs Ameye, http://www.ethesis.net/monnikenwerk/monnikenwerk_deel_1.htm/

⁵ Praamstra H. & J.W. Boersma *Die archäologischen Untersuchungen der Zisterzienserabteien Clarus Campus (Klaarkamp) bei Rinsumageest (Fr.) und St. Bernardus in Aduard (Gr.)* Palaeohistoria XIX, 1977;

Plan of Aduard Abbey: http://www.aduward-historie.nl/English_abbey_map.htm/

WAARDESTELLING ‘KLOOSTERTUIN’ CENTRAAL MUSEUM

neemt zijn tekst over in zijn eigen boek over landbouw: *In commodorum ruralium* ... (1305, voor de eerste maal gedrukt in 1471) en vult deze enigszins aan⁶.

Een viridarium is een luthof, begroeid met fijn gras (een grastapijt van bloemen); een vierkant gazon met lieflijke bloemen en geneeskrachtige en welriekende kruiden, en randbedden met aromatische kruiden eromheen; op het grastapijt bevindt zich een verhoogd stuk gras (zodenbank), waarop men kan zitten en uitrusten. Ook zijn er enige (vrucht)bomen geplant met welriekende bloemen, niet voor de vruchten gekweekt, maar om schaduw te geven in de tuin en eventueel is er een waterbron middenin de tuin.

Zowel schilderijen met als onderwerp *Maria in een hortus conclusus*, als afbeeldingen uit het manuscript *Roman de la Rose* en andere handschriften, geven dit beeld. Het grote verschil is dat de luthoven een wereldlijke scène weergeven, met een gezelschap mensen en een liefdespaar, terwijl de tuin van de hortus conclusus het domein is van de maagd Maria en engelen en heiligen en geen stervelingen binnenlaat.

De beplanting van de hortus conclusus wordt gedeeltelijk door Albertus als voorbeeld aangegeven. Hij noemt: fijn gras, wijnruit (vanwege de mooie lichtgroene kleur van het blad), salvia, basilicum, viool, akelei, lelie, blauwe iris, druif, peer, appel, granaatappel, laurier en cipres.

De ‘kloostertuin’ met daarachter een deel van de grassentuin, augustus 2007.

⁶ Een vertaling van A. Goudsmit-Sueters is opgenomen in BIJLAGE 1. Zie ook: Anne Mieke Backer, Eric Blok en Carla S. Oldenburger-Ebbers: *De natuur bezworen: een inleiding in de geschiedenis van de Nederlandse tuinen en landschapsarchitectuur van de middeleeuwen tot het jaar 2005*. Rotterdam, 1998. p.69-70.

WAARDESTELLING 'KLOOSTERTUIN' CENTRAAL MUSEUM

Enkele referentiebeelden van een hortus conclusus met Maria op zodenbank, en een lusthof met liefdespaar op zodenbank; links geschilderde christelijke symbolische voorstellingen; rechts enkele miniaturen.

Links: Paradiesgaertlein / Frankfurter Meister, ca. 1420

Rechts: Lusthof met liefdespaar, manuscript van Renaud de Montauben 1462-1470; Bibl. Nationale Paris

Links: Stephan Lochner: Maria in hortus conclusus., 15de eeuw

Rechts: gezelschap in ommuurde lusthof. Uit: Manuscript Roman de la Rose, / G. de Lorris, 13de eeuw

Links: Martin Schongauer: Maria in hortus conclusus

Rechts: Hoofse liefde in de lusthof. Uit: Manuscript Roman de la Rose / G. de Lorris, 13de eeuw.

De 'kloostertuin' van het Centraal Museum vertoont duidelijke kenmerken, die door Albertus Magnus beschreven zijn als lusthoftuin of viridarium. Alleen noemt hij geen hekwerk. Dat is wel van groot belang in de hortus conclusus, want Maria's maagdelijkheid moet gewaarborgd blijven. Dit hekwerk is helaas in 1999 uit de tuin van het Centraal Museum verwijderd.

Meer overeenkomsten tussen de kloostertuin van het Centraal Museum en de lusthof van Albertus Magnus zijn het gras (hoewel het gras op de paden is ontstaan door verwaarlozing en gras in tapijtvorm niet is te onderscheiden, zeker niet in de zomer, omdat de wilde-plantengroei alles overwoekert); lieflijke bloemen en geneeskrachtige welriekende kruiden (hoewel veelal veel te hoog uitgelopen, zodat het zicht naar alle kanten ernstig wordt belemmerd en de padenstructuur niet meer te herkennen is), en (rand)bedden met aromatische kruiden eromheen. Een compositie van een centraal gazon en kleinere randbedden daaromheen is vrijwel onzichtbaar in de zomer. Op het grastapijt bevindt zich een verhoogd stuk gras (zodenbank), bedoeld om op te zitten en uit te rusten. Als men hierop werkelijk gaat zitten, kan men in de zomer door de hoge plantengroei niet veel van de tuin waarnemen. Ook waren er enige (vrucht)bomen geplant (deze stonden buiten het hekwerk ten zuiden van de tuin, maar zijn ook verwijderd) met welriekende bloemen, niet voor de vruchten gekweekt, maar om schaduw te geven in de tuin. Van een waterbron middenin de tuin is nooit sprake geweest.

4. Beplanting van een hortus conclusus en een viridarium

Planten in kloostertuinen en kasteeltuinen.

We kennen de aard van de beplanting van een middeleeuwse tuin allereerst door drie overgeleverde plantendocumenten uit de negende eeuw: a) de planten uit het voorschrift van Karel de Grote voor de beplanting van zijn domeinen (*Capitulare de villis vel curtis imperialibus*, 812); b) de vruchtbomen, geneeskrachtige kruiden en moestuinplanten, die staan aangetekend op het plan van het klooster Sankt Gallen, ca. 820; en c) de geneeskrachtige kruiden die de monnik Walafried noemt in zijn gedicht *Hortulus*, ca. 842. De planten die in deze drie bronnen worden genoemd zijn bijna alle nutsplanten (groenten, keukenkruiden, medicinale kruiden, klein fruit, vruchtbomen).

De beplanting van de 'kloostertuin' van het Centraal Museum bestaat anno 2007 uit middeleeuwse plantensoorten, voor een groot deel in bovenstaande bronnen terug te vinden.

De rol van de middeleeuwse Christelijke plantensymboliek

In de middeleeuwen was de plantensymboliek (incl. de kleurensymboliek en de getallensymboliek) van groot belang voor een goed begrip van de geschilderde voorstelling. Wanneer we de planten bestuderen op schilderijen van laat - middeleeuwse Noord- en Zuid- Nederlandse meesters (zoals Jan van Eyck, Rogier van der Weijden, Hugo van der Goes, Hans Memling, Petrus Christus, Dieric Bouts, Geertgen tot Sint Jans, Gerard David), blijkt dat we de betekenis van de schilderijen niet goed kunnen begrijpen zonder nader onderzoek te doen naar de symbolische en geneeskrachtige werking van de verschillende planten⁷

De symbolische betekenis van de planten is voor een groot deel terug te vinden in de *Legenda Aurea*, een samenvattend manuscript van Jacobus de Voragine, bisschop van Genua (gestorven in 1298). De kennis beschreven in dit "boek" heeft in hoge mate de beeldende kunst beïnvloed.

De geneeskrachtige werking van de planten is in de Middeleeuwen beschreven in kruidenboeken, onder andere van de hand van de reeds in verband met Albertus Magnus genoemde Petrus de Crescentiis en in het manuscript van Hildegard von Bingen (1098-1179).

⁷ Auteur van deze waardestelling verrichtte in 1965-1966 een onderzoek in het kader van haar doctoraal studie Biohistorie aan de RU Utrecht. Dit onderzoek mondde uit in 1) een doctoraal scriptie, getiteld *De plant op Middeleeuwse schilderijen van Noord- en Zuid-Nederlandse meesters*, door Carla S. Ebbers; [Utrecht, 1966]; (2) een artikel, getiteld: The "scientific" study of nature reflected in the composition of the vegetation in late-medieval paintings, door C. S. Oldenburger-Ebbers. *JANUS: Revue internationale de l'histoire des sciences, de la médecine, de la pharmacie et de la technique*, Vol. 60 (1973), p. 59-73. (*Communicationes Biohistoricae Ultrajectinae* no. 47). De belangrijkste bron die ik in het kader van dit onderzoek gebruikte was: *Die Pflanze in der Mittelalterlichen Tafelmalerei*, door L. Behling. Weimar, 1957; naast de 16de eeuwse Duitse kruidenboeken van H. Bock, O. Brunfels en L. Fuchs.

WAARDESTELLING ‘KLOOSTERTUIN’ CENTRAAL MUSEUM

De planten die in de Middeleeuwen als sierplant werden geteeld blijken meestal Maria-of Madonnaplanten (aan Maria gewijd) te zijn, en bovendien een helende werking te hebben. Als bekende voorbeelden noemen we hier de Mariaplanten akelei; madeliefje; korenbloem; lelietje van dalen; witte lelie; mirt; pioenroos; roos; en viooltje.

Mariaplanten hebben bijna altijd witte bloemen als symbool van maagdelijkheid, waarheid en naastenliefde of blauwe bloemen als symbool van kuisheid, onschuld en oprechtheid. Rood betekent Gods liefde voor de mens en de liefde van de mens voor God, en soms ook het lijden van Christus. Ook geel duidt op dit laatste. Een gele primula, een gele lis en een gele muurbloem zijn vóóraankondigingen van het lijden dat zal volgen. Uit de voorgestelde scène van een schilderij kan men het beste opmaken welke betekenis bedoeld wordt. Ook de getallensymboliek is nog van belang. Zeven bloemen van de akelei symboliseren de zeven gaven van de Heilige Geest en een driedelig blad zoals van klaver of aardbei duidt op de heilige drie-eenheid.

Naast de middeleeuwse plantensoorten die zijn toegepast in de ‘kloostertuin’ van het Centraal Museum en die overgenomen zijn uit het voorschrift van Karel de Grote, van de plattegrond van het Klooster Sankt Gallen en uit het gedicht van Walafried, staan er ook planten in de ‘kloostertuin’, die bekend zijn als Mariaplanten. Deze zijn ons overgeleverd op schilderijen en uit de *Legenda aurea*.

5. Waardestelling ‘kloostertuin’ Centraal Museum.

In het algemeen stelt men een waardestelling op als onderlegger voor de restauratie van een monument, of dit nu een gebouwd monument of een groen monument is. Als de waarde van een monument hoog is, heeft men er meer voor over om te gaan restaureren. Met een waardestelling van een tuin of park, geeft men inzicht in de betekenis van een tuin of park op een bepaalde locatie. De waarde wordt gemeten door te kijken naar de overblijfselen van karakteristieke kenmerken uit de historie van tuin of park en die worden afgezet tegen overeenkomstige situaties in Nederland. Naarmate de karakteristieke kenmerken minder op andere plaatsen voorkomen, des te unieker wordt het monument. In geval van de ‘kloostertuin’ van het Centraal Museum is in juridische zin anno 2007 geen sprake van een gemeentelijk of rijksmonument, hetgeen niet betekent dat er geen monumentale c.q. cultuurhistorische waarde in het geding is. Hoe men nu met deze waarde omgaat is de verantwoordelijkheid van de beheerder. In het algemeen is het de regel bij groene monumenten het concept van aanleg te behouden. Dat betekent in dit geval dat het padenpatroon en de locatie van de zodenbank in ieder geval gerespecteerd dienen te worden.

Aan het begin van de 20ste eeuw had men andere ideeën over restauratie van monumenten dan tegenwoordig en tuinen en parken waren eigenlijk nog vogelvrij. Men kon naar eigen inzichten fantaseren⁸.

We gaan nu eerst na wat de karakteristieke kenmerken van de tuin zijn, maken daarna een korte vergelijking met eventuele overeenkomstige gevallen in de Nederlandse situatie en komen tenslotte tot een slot-waardering.

Zoals duidelijk uit het voorgaande is gebleken gaat het bij de ‘kloostertuin’ van het Centraal Museum niet om een kloostertuin, daar deze in het algemeen wordt gekenmerkt door het voorkomen van een pandhof of kruisgangtuin⁹, een samenstel van groenten- en / of kruidenbedden en door een boomgaard en een begraafplaats.

Hier is sprake van de historische aanleg (een restauratie of reconstructie kan men het niet noemen) van een hortus conclusus, met de kenmerken van een middeleeuwse lusthof. Het belangrijkste kenmerk van een hortus conclusus, het hekwerk, is echter verdwenen (door het ontbreken van kennis), evenals de kleine boomgaard, die volgens Albertus Magnus beplant moet worden met lieflijke bomen met welriekende bloesems. De zodenbank met omgevend grasvlak en een aantal vierkante en rechthoekige plantenbedden inclusief het padenpatroon, zijn nog wel in tact. De oorspronkelijke schelpenpaadjes tussen de verschillende bedden en rondom de tuin, zijn in graspaden veranderd.

⁸ Denk bijvoorbeeld maar aan de restauratie van het park van De Haar in Haarzuilens of de tuin van Jhr van Sypesteijn in Nieuw – Loosdrecht.

⁹ De tuin ten zuiden van de kapel was in 1925 wel als pandhof ingericht.

WAARDESTELLING 'KLOOSTERTUIN' CENTRAAL MUSEUM

Een overeenkomstige situatie bestaat in Nederland niet, alhoewel er in de binnenstad van Utrecht geen gebrek is aan replica's van middeleeuwse tuinen (vergelijk de opnieuw aangelegde tuinen bij het kloostercomplex Catharijneconvent, in de kloostergang van de Domkerk, in de kloostergang van de Mariakerk, naast de toch ook interessante vroeg-17de eeuwse Regiustuin in het complex van De Oude Hortus). Deze tuinen liggen bovendien alle op een steenworp afstand van het Centraal Museum.

Maar een 'kloostertuin', die verder alleen op middeleeuwse schilderijen voorkomt, is absoluut uniek in Nederland¹⁰.

6. Aanbeveling.

De vraag die altijd aan het behouden en restaureren van een tuin vooraf dient te gaan, is: kan de eigenaar zorg dragen voor beheer, behoud en onderhoud van deze tuin en dan natuurlijk in dit geval in zijn oorspronkelijke vorm, met robuust laat-middeleeuws hekwerk, met een bloemrijk laag geknipt en goed verzorgd grastapijt, met keurig afgekante perken gevuld met geneeskrachtige en welriekende kruiden, met in spiraal geknipte vormbomen zoals uit de historische foto's blijkt, met schone schelp-en klinkerpadjes (zie beneden), met welriekende vruchtbomen en klimplanten en niet te vergeten met een zodenbank waarop lieflijke bloemen groeien en waarvandaan open en onbelemmerd uitzicht mogelijk is. Een idee van dit alles geven de foto'tjes uit 1927. Zie hieronder.

Zicht in de tuin naar het noorden.

Zicht op schelpenpad en klinkerpad en gevelstenen.

Zicht op spiraal - vormbomen. Werk in de tuin.

Verdwenen hekwerk en gevelstenen.

¹⁰ De tuinen van Museum Klooster Ter Apel, Museum voor Religieuze Kunst Uden en het Catharijneconvent zijn niet vergelijkbaar.

Zicht op de tuin vanuit het zuiden, 1927.

Een aantal elementen in deze 'kloostertuin' zijn de laatste 10 jaar verdwenen. Een lieflijke maagdelijke besloten tuin, waarin fijnzinnigheid en kleur en 'vrouwelijke' bloemen de accenten aangeven is daardoor veranderd in een soort 'open wilde-plantentuin', waarin natuur en wildgroei en onstuimigheid de sfeer bepalen.

De tuin vraagt om een nieuwe toekomst.

Het mooiste zou zijn het levende schilderij¹¹ weer als 'museumstuk' in ere te herstellen, maar dat vraagt geld en inspanning en vooral structureel en deskundig onderhoud. De hoofdzaak is dat opzet en structuur (hek en padenpatroon) helder moeten worden en blijven, terwijl de invulling veel eenvoudiger en onderhoudsvriendelijker kan.

Een tweede oplossing is de tuin qua sfeer harmonischer te laten aansluiten bij de binnenhof, grenzend aan de kapel en aan de tuindelen langs het stallencomplex. De nu modern vormgegeven 'grassentuinen' staan los van de architectuur van de kloosterbouw en de stallenbouw en de neo-gotische aanbouw en vormen geen eenheid met de 'kloostertuin'. De grassen zijn veel te hoog en te wild uitgegroeid, soms plat geslagen, zodat de architectuur van de tuinen zelf en van de omringende gebouwen, nauwelijks meer wordt beleefd.

Een nieuw ontwerp, dat alle tuindelen omvat en aaneenschakelt, is dan een betere oplossing. Eenheid in tuinarchitectuur tussen op zichzelf staande losse delen wordt hiermee gediend. Nu is er sprake van verschillende sferen, waarop zichzelf geen bezwaar tegen is, maar men wordt niet 'meegenomen' van het ene tuindeel naar het andere. Door alle tuindelen in eenzelfde stijl te brengen, zullen ook de verschillende gebouwen een grotere eenheid gaan uitstralen.

Bij het uitgeven van een opdracht voor een restauratieplan of een nieuw totaal-ontwerp, zal één van de programma-eisen altijd moeten zijn de hoeveelheid beschikbare uren voor onderhoud in de toekomst. Dit onderhoud moet gewaarborgd worden en blijven.

Regelmatig en deskundig onderhoud zal het aanzien van de tuin bepalen, zoals dat ook geldt voor de museumzalen.

De keuze voor of een restauratieplan of een nieuw totaal-plan is aan het museum. Het gaat of om een levend schilderij van een hortus conclusus in de open lucht of om een moderne

¹¹ Om het levende Madonna-schilderij eer aan te doen, zijn voor de beplanting Maria- of Madonnaplanten (voornamelijk in de kleuren rood, wit en blauw, symbolisch voor de deugden van Maria) in de tuin gewenst. Voor een lijst van Mariaplanten, zie: <http://home.tiscali.nl/pandhof/Pandhof/mariaplanten.html>

tuin als groene drager en als verbindinglelement tussen de verschillende tuindelen bij het in eeuwen gegroeide gebouwencomplex, mogelijk aansluitend bij de moderne vormgeving die reeds enkele jaren geleden is ingezet.

Literatuur

Beeldbank Het Utrechts Archief (HUA): <http://www.hetutrechtsarchief.nl/atlantia.asp>

Carla S. Ebbers: *De plant op middeleeuwse schilderijen van noord- en zuid-nederlandse meesters*. Doctoraal Scriptie Biohistorisch Instituut, 1966. 88 pp.

Carla S. Oldenburger-Ebbers: Architectuur en beplanting van middeleeuwse tuinen, in: *Tuinen in de Middeleeuwen*, onder redactie van R. E. V. Stuij en C. Vellekoop. Hilversum, 1992. p. 91-102.

BIJLAGE 1.

Beschrijving van een lusthof of viridarium, door Albertus Magnus in zijn geschrift *De vegetabilibus*, Liber septimus, Traktaat II, hoofdstuk 2. Gedateerd: laatste kwart 13-de eeuw.

... En dan zijn er ook nog stukken land die minder dienen voor het nut en de vruchtopbrengst, maar die zijn ingericht voor het genot, die niet bewerkt hoeven en daarom niet tot bovengenoemde behoren: dit zijn plaatsen die viridantia of viridaria, groene lusttuinen genoemd worden. Deze tuinen nu worden, omdat zij worden aangelegd om in het bijzonder twee zintuigen te strelen, namelijk het gezicht en de reuk, zo ingericht dat alles wat veel zorg vraagt wordt weggelaten. Niets schenkt het oog meer genoeg dan fijn en niet te lang gras, dat kan echter alleen groeien op arme, vaste grond. Men moet dus een plaats, waar men een lusttuin aanlegt, ontfoen van oude wortels en dat kan alleen maar als men alle wortels uitgraaft, de grond vlak maakt en daarna overgiet met kokend water, opdat de in de grond overgebleven wortels en zaden verbrand worden en beslist niet meer ontkiemen kunnen; en vervolgens belegt men het hele stuk met een fijn soort gras, en deze graszoden moeten met brede, houten hamers stevig vast geklopt worden en daarna met de voeten in de grond gestampt worden, totdat er van het gras niets meer te zien is; dan komen heel langzaam haarfijne grassprietten te voorschijn, die de oppervlakte als met een groen doek zullen bedekken.

Men moet er op toezien dat het grasveld zo groot is - en wel zo van maat dat zij groot genoeg is voor hen die in die tuin moeten staan - dat na het vierkante grasveld in het rond allerlei aromatische kruiden geplant kunnen worden, zoals wijnruit, salvia en basilicum en allerlei soorten bloemen, zoals viool, akelei, leli, blauwe iris en dergelijke; temidden van deze kruiden en het gras moet in het vierkante grasveld een verhoogd stukje gras zijn, met lieflijke bloemen erop, zodanig gemaakt dat men er op kan zitten [zodenbank], waarop de zintuigen zich kunnen verkwikken en waarop men heerlijk kan uitrusten.

Ook moeten aan de zonzijde in het gras bomen geplant of klimplanten omhoog geleid worden, waarvan het loof het gras enigszins beschermen zal met aangename verfrissende schaduw. Van deze bomen verwacht men dan ook eerder schaduw dan vruchten en daarom laat men spitwerk en bemesting achterwege omdat dat schade zou doen aan het gras. Er moet ook op gelet worden dat de bomen niet te dicht opeen staan en dat er te veel bomen zijn, want het wegnemen van de wind kan de gezondheid schaden. De lusttuin moet dus frisse wind en schaduw hebben. Verder moet er nog op gelet worden dat het geen bittere bomen zijn waarvan de schaduw ziektes veroorzaakt, zoals de noot doet en ook enkele andere. Het moeten lieflijke bomen zijn, die welriekende bloesems dragen en aangename schaduw werpen, zoals druif, peer, appel, granaatappel, laurier, cipres en dergelijke. Behalve gras moet er zijn een grote verscheidenheid aan geneeskrachtige en welriekende kruiden, die niet alleen door de geuraangenaam zijn voor de reuk, maar waarvan ook de bloemen door hun verscheidenheid het oog strelen, en zij moeten door hun veelvormigheid de aandacht van de beschouwers trekken, en temidden van deze planten moet op verschillende plaatsen wijnruit toegepast worden vanwege de mooie kleur groen en omdat de plant door haar bittere lucht schadelijk dieren verjaagt.

In het midden van het grasveld moet geen enkele boom staan, maar deze vlakte moet juist kunnen profiteren van de open, onbedorven lucht, die immers veel gezonder is: ook zouden dan spinnenwebben, die van tak naar tak hangen in het gelaat van de voorbijgangers terecht komen als men bomen in het midden van het gras zou planten. Als het enigszins mogelijk is moet zuiver bronwater, opgevangen in steen, naar het midden worden geleid, want de zuiverheid daarvan is zeer opwekkend. Naar het noorden en naar het oosten moet de tuin open zijn vanwege de gezondheid en de zuiverheid van de wind uit die richtingen. Voor de winden uit de tegenovergestelde richtingen echter, het zuiden en het westen, moet de tuin gesloten zijn vanwege de turbulentie en de onzuiverheid van die winden, want ook al belemmert de noordenwind vruchtvorming, hij houdt de geest daarentegen op wonderbaarlijke wijze helder en de lichamelijke gezondheid intact, want aangenaam verpozen is wat men zoekt in een groene lusttuin, en geen fruit¹². (Vertaling A. Goudsmit-Sueters).

¹² Opvallend is dat door Albertus niet over een afscheiding in de vorm van een hek of over kasteelmuren wordt gesproken.

